

ПОНЯТТЯ «КНИГИ ХУДОЖНИКА» ЯК ФОРМИ ТВОРЧОСТІ В СУЧАСНОМУ МИСТЕЦЬКОМУ ПРОЦЕСІ

[378.6.096:7](477-25)
ID ORCID 0000-0002-7345-0171

Грищенко О. Поняття «книги художника» як форми творчості в сучасному мистецькому процесі. Стаття присвячена особливостям «книги художника» в системі міжкультурних зв'язків. Розкрито термінологічну проблематику даного явища. Зроблено спробу визначити унікальні ознаки «книги художника», які характеризують її як мистецьке явище. Важливими є визначення та зв'язок між собою основних формотворчих та ідеологічних напрямків, які спричинили виникнення мистецького феномена «книги художника». На перше місце виходить концепція твору, що міцно переплітається з формотворчими процесами в сучасному мистецтві, де знаходять нові засоби передачі інформації через альтернативні книжкові форми. У статті описані головні напрями розвитку «книги художника» від уже класичної «*Livre d'artiste*» до книг-інсталяцій із використанням універсальної мови предметного письма, яка практикується сучасними художниками, що надає можливості формування теоретичної основи для подальших досліджень «книги художника» в Україні та введення даного предмету в художній ВНЗ.

Ключові слова: «книга художника», книга, *Livre d'artiste*, візуальна мова, предметне письмо, книжкова конструкція.

Грищенко О. Поняття «книги художника» как формы творчества в современном художественном процессе. Статья посвящена особенностям «книги художника» в системе межкультурных связей. Раскрыта терминологическая проблематика данного явления. Сделана попытка определить уникальные признаки «книги художника», которые характеризуют ее как художественное явление. Важными являются определение и связь между собой основных формообразующих и идеологических направлений, вызвавших возникновение художественного феномена «книги художника». На первое место выходит концепция произведения, которая прочно переплетается с формообразующими процессами в современном искусстве, где находят новые средства передачи информации через альтернативные книжные формы. В статье описаны основные направления развития «книги художника» от уже классической «*Livre d'artiste*» к книгам-инсталляциям с использованием универсального языка предметного письма, который практикуется современными художниками, что позволяет формирование теоретической основы для дальнейших исследований «книги художника» в Украине и введение данного предмета в художественных вузах.

Ключевые слова: «книга художника», книга, *Livre d'artiste*, визуальный язык, предметное письмо, книжная конструкция.

Gryshchenko O. Notion of Artist's Book in Modern Art Process. A book as a specific object of culture and art is becoming ever more interesting to the researchers and critics. An artist's book is a progressive and multifaceted phenomenon covering such focus areas as art, culture, philology, philosophy and sociology. Most types of art are developing in a similar synthetic environment today. Numerous artist's-book-related exhibitions and projects prove that such a form of creative work is needed nowadays.

The article is devoted to the special aspects of an artist's book in the system of intercultural links. It addresses the range of terminological problems of this phenomenon. We tried to define the unique features of an artist's book characterizing it as an art phenomenon. It is important to determine and connect the main formative and ideological areas that have led to the art phenomenon of an artist's book and are its driving force.

The article describes and analyzes the major areas of artist's book development from the already classic *Livre d'artiste* to book-installations with the use of a universal language of object writing which is practiced by modern painters. A hand-made book has not been always called an artist's book, and the search of the original ways of conveying a message was of utilitarian nature, making no pretense to being a part of the art environment.

Today, the phenomenon of an artist generating their sensual and ideological messages based on the notion of a book has developed

so dramatically and in part so widely that the accurate terminology cannot catch up with it. In particular, in Ukraine (just like in other Slavic countries) we use the literal translation of the French term *Livre d'artiste* and the English term *Artist's Book*. It currently covers all those rather broad aspects that may be observed in this field. However, the experts dealing with this phenomenon already distinguish the notion *Livre d'artiste* as a narrow niche of high-quality hand-made books (classic forms) created by an artist on their own. Nevertheless, the notion of an artist's book is wider. Especially when it comes to the construction of a book block which goes beyond the traditional code. It is about the notion of a book as a carrier of a certain meaning and the search of new forms of rendering information. Although today we call such projects innovative, such methods of information visualization may be traced back to the pre-literate period.

Such constructions as a code that we are familiar with in the historical context are notable in the meaning *book* being chronologically close to us. Although a book as a way of conveying the content at the dawn of its existence acquired rather different and original forms and methods of communication of information. Here we may find a lot of direct analogies with an artist's book in its alternative manifestations. Particularly, we mean the so-called *object writing*. It presents the various attempts to document and communicate information in time and space. It was used by people who had neither an established form of writing nor an alphabet. They were thus forced to find a way to provide a certain meaning with a form. The same process takes place when an artist creates a book, that is a modern author looks for their own way of communication, their own artistic language, using the whole spectrum of visual and technical means. Such a search of a *book-concept* in the modern art may show itself as a modification (transformation) of a classic book (in the form of a code with text and illustration as its contents) or as absolutely arbitrary formal and content-related objects.

Consequently, we may say that such perception of the reality through transferring abstract notions to an object given the similarity of its qualities is programmed in the human conscience. So the development of such a peculiar area of focus in art as an artist's book in the meaning of the combination of the notion *book* and the object an sign-based means of communication, and partly the refusal from the form of a classic book and its transformation into an exhibition object as a carrier of not simply information represented in consecutive order but a complete conception, originates from the natural ethnically motivated thinking of an artist. Object writing differs from an artist's book by the fact that a primitive man, having no established communication cypher, found new forms, while a modern artist, instead, rejects the established communication means and creates a unique content codification for every project.

An artist's book as an exhibition art object also includes such a function of object writing as the absence of a language barrier. A painter engages, so to say, in a direct communication with a viewer. Because this way a painter conveys a general meaning, an idea, rather than an audio-phonetic message of an ordinary book. Such a way of communication of information is quite natural (even more so than an alphabet) for human perception as it stems from observation and comparison of qualities of different objects and logical considerations. While an audio-letter text is acquired and understood by us artificially as part of an education process. The characteristic feature of an artist's book is, of course, the concept which links it closely with the modern art. An image in an artist's book is often more distinct and its incarnation is practically not limited by the material and technical and language resources. The form is another sign of affiliation with the artistic habitat. Here we may talk about esthetic qualities in book art that are inherent to a book on the whole just like communication functions. It should be added that in our time (unlike the first *livres d'artiste*) the form is almost not restricted by any limits and may depart not only from the classic code but from the plane-like perception of a sheet as

well. What enables us to call an art object, partly of a free form and construction with the alternative ways of conveying content, a *book*? Here we should understand what role the alternative attempts of conveying information play in art. Since its appearance, as we already mentioned, *Livre d'artiste* has become a rare, high quality, limited book created by famous painters which is sought by art collections. That is in this case the esthetic and socio-cultural elements rather than content itself were appreciated. These books made into the highest ratings of the art history owing to the original illustrations that were not even sewn into a book block and were kept in special folders. Even such sheet limitations are not applied to a modern artist's book. The most extreme forms are usually found in thematic expositions and art projects. Young Ukrainian authors like Hamlet Zinkivsky, Oleg Gryshchenko, Volodymyr Havrysh, Kateryna Lesiv combine classic book codes in which they submit their own "artist books" with installations, unexpected exhibition solutions and materials used for this purpose. Some objects do not exist outside the museum and gallery space. That is their specific character is defined by the context.

This research makes it possible to continue studying an artist's book in Ukraine based on the understanding of its place in the book culture and the world experience. It may be used to prepare lectures and elaborate the methodology of teaching students a special course *Artist's Book* at art institutes and universities of Ukraine.

Keywords: Artist's book, book, *Livre d'artiste*, visual language, subject writing, book design.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. «Книга художника» — це прогресивне й багатогранне явище, котре зачіпає такі сфери діяльності, як мистецтво, культура, філологія, філософія, соціологія. У подібному синтетичному середовищі розвиваються сьогодні більшість видів мистецтва. Тому метою статті не є окреслення чітких контурів та сталих рис «книги художника», що, на думку автора, не є можливим. Однак важливим для подальшого дослідження даного виду мистецтва є визначити та пов'язати між собою основні формотворчі та ідеологічні напрямки, які спричинили виникнення мистецького феномена «книги художника», є його рушійною силою.

Численні виставки та проекти, пов'язані з «книгою художника», говорять про потребу такої форми творчої діяльності у сучасних митців.

Дослідження виконано згідно з науково-дослідною темою «"Книга художника" в Україні. Особливості розвитку та головні характеристики в контексті сучасного мистецтва».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми й на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена означена стаття. Книга як специфічний об'єкт культури та мистецтва все більше цікавить дослідників та критиків. Ймовірно, це можна пояснити тим, що саме зараз книга переживає значні зміни у формі та значенні для людини. Цій темі, зокрема, присвячене дослідження Тетяни Бруєвої «Книга як феномен культури». Авторка звертається до проблеми трансформації книжкової форми та її соціокультурних функцій. «Сучасну кризу книжкової культури не можна зводити лише до витіснення книги у формі кодексу на периферію культурного життя. Антропологічна суть цієї кризи полягає в ігноруванні аудіовізуальною культурою творчої уяви суб'єкта і його ідеалів і цінностей. Однак

остаточна "смерть книги" в наші дні є, скоріше, міфом, ніж реальністю, оскільки існує явна тенденція до симбіозу книжкової та аудіовізуальної культур. А це створює перспективу того, що книжкова культура зможе трансформуватися і "врости" в нову посткнижкову культуру, зберігши свої універсальні можливості», — зауважує Т. Бруєва [2, с. 20]. Такий філософсько-культурний погляд нам важливий для усвідомлення тих метаморфоз, що відбуваються у книжковій культурі в цілому й, безсумнівно, є одним із факторів розвитку «книги художника» в окрему галузь.

Якщо наблизитись до нашої тематики впритул, то значна кількість публікацій, що стосуються історичних витоків, сучасних тенденцій та сутності «книги художника» як феноменального явища, належить Михайлові Погарському. Він розглядає «книгу художника» як симбіоз багатьох культурних, мистецьких і філософських явищ. Визначає також багатовекторність її проявів. Відповідно цінність публікацій М. Погарського у тому, що він, будучи й автором самих об'єктів-книг, а також організатором численних виставок та проектів, намагається прослідкувати в них проблеми й задачі, що мотивують сучасних митців у мистецтві «книги художника» [10, с. 24].

Серед критичних статей, присвячених окремим персоналіям чи спільним проектам, теж ставляться питання про визначення специфіки даного явища. Зокрема йдеться про термінологію поняття «книга художника», яке на наших теренах викликає певні суперечності, у зв'язку із його запозиченням з англійського "Artist's Book", від «книга митця», «авторська книга» до не зовсім точного в розгляді саме даної теми «арт-бук» [6, с. 4].

Зазначення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Більшість дописів про «книгу художника» в Україні розкриває публіцистичний характер. Відтак вони є важливим підґрунтям для подальшого наукового дослідження «книги художника», визначення її основних характеристик є першим кроком до цього.

Формулювання цілей статті. Систематизувати головні характеристики та практики «книги художника» задля розуміння її місця в сучасному мистецькому процесі, й на основі даної систематизації надалі продовжувати досліджувати сучасні українські зразки «книг художника».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Книга, виконана вручну, не завжди називалась «книгою художника», а пошук оригінальних способів передачі послання носив утилітарний характер, не претендуючи на місце в мистецькому середовищі. Усталене поняття книги у формі кодексу як тиражованого носія знаково-буквеного змісту мало «законсервуватись» у свідомості, щоби пізніше можна було покласти на протилежну шальку терезів протидію у вигляді «книги-концепції», форма якої є виявом її ідеї.

Сьогодні явище генерації чуттєво-ідеологічних послань митця на базі поняття книги розвинулось так стрімко й почасти розкуто, що точна

термінологія не встигає за ним. Зокрема в Україні (як і в інших слов'янських державах) користується послівним перекладом із французької *Livre d'artiste* та англійської *Artist's book*, тобто «книга художника» [13]. Словосполучення доволі суперечливе у силу своєї неоднозначності. Воно наразі охоплює всі ті досить широкі розгалуження, які ми спостерігаємо в цьому виді діяльності. Однак близькі до даного явища експерти вже виокремлюють поняття *Livre d'artiste* як вузьку нішу високоякісних рукотворних книг (класичних форм), виконаних художником самостійно [12]. Аргументом такого поділу є те, що *Livre d'artiste* — це сталє явище в культурно-історичному контексті. Уперше цей термін був застосований до своєрідного проекту французького галериста і видавця Амбруаза Воллара (*Ambroise Vollard*) [1]. Він запланував видати серію унікальних книг, до створення яких запросив відомих художників, таких як П'єр Боннар, Марк Шагал, Жан Арпа, Хуан Міро. Ілюстрації для книг виконувались на офортних та літографських станках, замовлявся спеціальний папір із водяними знаками, книги перепліталися вручну в найкращих майстернях. Відповідно створені книги були високоякісним та високохудожнім твором невеликого накладу й досить коштовні. Незабаром вдалий мистецький та комерційний проект повторили інші видавці [7]. Подібна практика існує й до сьогодні.

Однак поняття «книги художника» є ширшим. Особливо це стосується конструкції книжкового блоку, що виходить за межі традиційного кодексу. Тут ідеться про поняття «книги» як носія певного змісту і про пошуки нових форм для передачі інформації. Хоча сьогодні ми називаємо такі проекти інноваційними, подібні методи візуалізації інформації можна прослідкувати в дописемний період.

Відомі нам в історичному контексті такі конструкції як кодекс зайняли чільне місце у значенні «книга» у зв'язку зі своєю хронологічною близькістю до нас. Хоча книга, як спосіб передачі змісту, на зорі свого існування набувала достатньо різних та своєрідних форм і способів передачі інформації. Тут можна знайти багато прямих аналогій із «книгою художника» в її альтернативних проявах. Йдеться, зокрема, про так зване «предметне письмо». Це різноманітні спроби фіксації та передачі інформації в часі й просторі. Воно розвивалось у народів, які не мали сталої форми письма й абетки. Таким чином, люди вимушені були винаходити спосіб, аби надати формі певного змісту. Той самий процес відбувається під час створення книги художника — в тому сенсі, що й сучасний автор шукає свого власного способу комунікації, своєї художньої мови, користуючись усім спектром візуально-технічних засобів. Такі пошуки в сучасному мистецтві «книги-концепції» можуть проявлятися у модифікації (трансформації) класичної книги (форма — кодекс, зміст — текст, ілюстрація), так і в абсолютно довільних формально-змістових об'єктах.

Класичними зразками «предметного письма» є послання африканської народності йору-

ба. Описаний у багатьох дослідженнях «лист» полоненого чоловіка до дружини: загорнуті в ганчірку камінь, шматок вуглини, перець, сухі зерна — у значенні «я ще сильний тілом, але становище моє безнадійне». Згадки про подібний спосіб передачі інформації зустрічаємо і в інших народів [4, с. 21].

Більше того, тема розшифровки предметних послань зустрічається і в народних казках та переказах різних країн. Це говорить як про розповсюдження даного способу передачі інформації, так і про певну сакральність подібного спілкування. В епічних творах розгадування «предметного ребуса» розглядається як своєрідний тест адресата на кмітливість, розсудливість, мудрість. Зазвичай цей сюжет фігурує у матримоніальних та військових сценах. Тобто таке знаково-предметне спілкування застосовувалось у доленосних, переломних віхах життя людини чи племені, як-от шлюб, виклик до бою, оголошення війни тощо.

Можна говорити, що таке усвідомлення дійсності через перенесення абстрактних понять на предмет з урахуванням його властивостей є генетично запрограмованим у людську свідомість із давніх-давен. Більше того, уміння мислити подібним чином виявляло рівень мислення людини. Тож розвиток такого специфічного напрямку в мистецтві як «книга художника» — в розумінні поєднання поняття «книга» з предметно-знаковим способом комунікації, а почасти й відмова від форми класичної книги й перетворення її на виставковий об'єкт як носій не просто послідовно викладеної інформації, а цільної концепції — витікає з природного етнічно вмотивованого мислення митця.

Відрізняє «предметне письмо» від «книги художника» те, що первісна людина, не маючи сталою комунікативного шифру, винаходила нові форми, а сучасний художник, навпаки, відкидає усталені комунікативні засоби, створюючи унікальну для кожного проекту змістову кодифікацію. Послання «предметного письма», щоб бути зрозумілими широкому загалу, рухались у бік систематизації, уніфікації, тоді як «книга художника» тяжіє до виявлення індивідуального мислення автора, тобто суб'єктивності знакового сприйняття. Водночас «книга художника» нерозривно пов'язана з історичними методами передачі інформації через поняття «пам'яті», що з ним активно працюють такі визначні художники, як Ансельм Кіфер та Павло Маков. Катерина Загорська у вступній статті до книги Павла Макова ««Авторські книжки» та щоденники» пише: «... дослідження пам'яті (у той чи інший спосіб) є визначальною рисою книги митця. Бо навіть коли цей витвір чийось рук і чиєсь уяви намагається спростувати будь-яку причетність до традиції (вважайте — «пам'яті») — тим трампліном, з якого здійснюється стрибок, все одно виступає саме вона» [3, с. 4].

«Книга художника», як виставковий артоб'єкт, несе в собі ще й таку функцію «предметного письма» як відсутність мовного бар'єра. Художник виходить, так би мовити, на прями

спілкування з глядачем. Адже в такий спосіб передається загальне значення, ідея, а не звуко-фонетичне повідомлення звичайної книги. Такий спосіб передачі інформації є цілком природним (навіть більшою мірою, ніж абетка) для людського сприйняття, бо витікає зі спостережень, порівняння властивостей різних об'єктів та логічних міркувань. Тоді як звуко-буквений текст є набутий і засвоєний нами штучно в процесі навчання.

Попри ці спостереження, перед нами постає запитання про окреслення меж «книги художника» в культурі та мистецтві. Якщо розуміти книгу як засіб передачі інформації (змісту), то ця риса притаманна книзі безумовно, незалежно від форми чи конструкції блоку, незалежно від способу кодифікації змісту чи способу створення (рукотворна чи поліграфічна) тіла книги. Тобто комунікативна функція не є ключовою в ідентифікації «книги художника».

Звичайно, характерною ознакою «книги художника» є концепція, що впритул наближає її до сучасного мистецтва. Повертаючись до проблеми термінології, слід згадати визначення Михайла Погарського «артлібрія», яке стосується саме «книги художника» як синтезу мистецько-культурних парадигм. «Так ось те, що я розумію під артлібрією, можна було б назвати епохою тотального художнього Синтетизму. Ця епоха, в якій основні сили художників, культурологів і філософів будуть спрямовані на всеосяжний творчий синтез найрізноманітніших явищ, понять, теорій, течій, технологій, реальностей, часів і просторів. Хочеться підкреслити, що при творчому синтезі (на відміну від еkleктики) різноманітні складові будь-якої системи не просто з'єднуються в одне ціле, але вступають у продуктивний діалог... тобто в системі з'являється щось принципово нове, не властиве складовим її частинам» [8].

Але так само можемо говорити про поліграфічну книгу як про носій образу, ідеї. Отже, й тут «книга художника» не має унікальних рис. Хоча тут уже є певний поступ. Образ у «книзі художника» є часто виразніший, і його втілення практично не обмежено матеріально-технічним та мовним ресурсом (про що йшлося вище).

Наступною ознакою приналежності до мистецького ареалу є форма. Тут можемо говорити про естетичні якості в мистецтві книги, котрі також, як і комунікативні функції, притаманні книзі в цілому. «У якихось напрямках літератури і мистецтва зміст превалює над формою; в якихось, навпаки, форма найчастіше виходить на передній план. «Книга художника» переплітає зміст і форму в єдину мережу, причому обидві складові не існують самі по собі, але взаємно доповнюють і розвивають одна одну. Взаємодія змісту й форми починається ще в процесі роботи. Художник іде від початкового задуму, від ідеї, ця «сміслова хмара» підводить до певної форми реалізації, вибору матеріалу, техніки, конструкції. Далі вже форма вимагає певних змін і доповнень

змісту. Найчастіше книга створюється в постійній колаборації смислових і естетичних пошуків», — пише М. Погарський [9]. Слід доповнити, що в наш час (на відміну від перших *Livre d'artiste*) форма майже не обмежена жодними рамками і може відходити не лише від класичного кодексу, а й від площинного сприйняття аркуша.

Що ж дає нам можливість мистецький об'єкт, частково — довільної форми та конструкції, з альтернативними способами передачі змісту, називати «книгою»? Тут слід розуміти, яке місце в мистецтві займають альтернативні спроби передачі інформації. З моменту свого виникнення, як уже було сказано, *Livre d'artiste* зайняла місце в мистецьких колекціях як раритетна, якісна, лімітована книга, виконана відомими художниками. Тобто ціннісними в цьому випадку були не так змістові складники, як естетичні та соціокультурні. У вищі рейтинги історії мистецтв ці книги увійшли завдяки оригінальним ілюстраціям, які навіть не були зшиті у книжковий блок, а зберігались у спеціальних папках [5].

Сучасна «книга художника» не має навіть таких аркушевих обмежень. Зазвичай найбільш екстремальні форми зустрічаємо в тематичних експозиціях та мистецьких проєктах. Молоді українські автори, такі як Гамлет Зінківський, Олег Грищенко, Володимир Гавриш, Катерина Лесів, поєднують класичні книжкові кодекси, в яких подають власні «книги художника» з інсталяціями, несподіваними виставковими рішеннями та матеріалами, що для цього використовуються. Поза музейно-галерейним простором деякі об'єкти не функціонують. Тобто їх специфіку визначає контекст.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Можемо винести деякі закономірності стосовно характеристик «книги художника» та її місця в сучасному мистецтві:

1. «Книга художника» — це альтернативний засіб втілення ідеї та змісту.
2. «Книга художника» може мати довільну форму та конструкцію, однак зазвичай доповнена вербально-візуальним меседжем.
3. «Книга художника» — це в кожному випадку унікальний проєкт, створений у єдиному екземплярі вручну чи лімітованим накладом із безпосередньою роботою або контролем художника на всіх етапах її створення.
4. «Книга художника» є мистецьким об'єктом експозиційного призначення або колекційним артефактом.

Дані характеристики, викладені в статті, дозволяють продовжувати дослідження «книги художника» в Україні, спираючись на розуміння її місця в книжковій культурі та світовому досвіді. Також вони можуть використовуватись для підготовки лекцій та розробки методики викладання спеціального завдання «Книга художника» в майстерні «Книжкова графіка» кафедри графічних мистецтв НАОМА.

Література:

1. Амбруаз Воллар [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія : [веб-сайт]. — Електрон. дані. — Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Амбруаз_Воллар. — Назва з екрана. — Дата публікації : 01.09.2017. — Дата перегляду : 02.04.2018.
2. Бруева Т. А. Книга как феномен культуры : философский аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Бруева Татьяна Александровна. — М., 2006. — 24 с.
3. Загорська К. Книги М. [Текст] : [Передне слово] / Катерина Загорська // Павло Маков. «Авторські книжки» та щоденники = Pavlo Makov. Artist Books and Diaries : каталог. — К. : Артбук : Дух і Літера, 2007. — С. 4–7.
4. Климова О. В. История письма [Текст] : учебн. пособие / О. В. Климова. — Екатеринбург : УГТУ–УПИ, 2009. — 142 с.
5. Книга художника / Livre d'Artiste. Испанская коллекция. Пикассо, Дали, Миро, Грис, Тапес, Клаве. Из собраний Георгия Генса и Бориса Фридмана [Електронний ресурс] // Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина : [офіційний веб-сайт]. — Електрон. дані. — [2012]. — Режим доступу : http://www.arts-museum.ru/events/archive/2012/02/livre_dartiste/index.php (дата звернення : 04.04.2018). — Назва з екрана.
6. Книжковий обід 07/08 = Book Lunch [Текст] : каталог виставки / Інститут духовних цінностей, Центр сучасного мистецтва при НАУКМА, Павло Маков ; ідея та координація проекту Алевтини Кахідзе, Катерини Свіргуненко. — К., 2008. — 52 с.
7. Маков П. «Авторські книжки» та щоденники = Artist Books and Diaries [Каталог] / Павло Маков ; передне слово Катерини Загорської. — К. : Артбук : Дух і Літера, 2007. — 44 с.
8. Погарский М. Книга художника, как основа новой парадигмы культуры [Електронний ресурс] / Михаил Погарский // Сигма : [веб-портал]. — Електрон. дані. — Режим доступу : <http://syg.ma/@mikhail-pogarskii/kniga-khudozhnika-kak-osnova-novoi-paradigmy-kultury>. — Назва з екрана. — Дата публікації : 08.05.2015. — Дата перегляду : 24.03.2018.
9. Погарский М. Книга художника — это диалог искусств : [диалог с художницей Дорофеей Флейсс] / Михаил Погарский ; пер. с англ. М. Погарского // ACADEMIA. — 2010. — № 5. — С. 120–121.
10. Погарский М. В. Феномен книги художника [Текст] / Михаил Погарский. — изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Издание Международного объединения «Книга художника», 2014. — 232 с.
11. Орлова А. 3-я Европейская международная биеннале бук-арта в Российской государственной библиотеке искусств [Електронний ресурс] / Александра Орлова / personal сайт Михаила Погарского. — Електрон. дані. — [2014]. — Режим доступу : <http://www.pogarsky.ru/cgi-bin/foremanel.pl?mod=pages&id=558> (дата звернення : 28.03.2018). — Назва з екрана : 3-я Европейская международная биеннале бук-арта в Российской государственной библиотеке искусств.
12. Фридман Б. Пишем livre d'artiste, пока не появится термин «ливредартизм» : [интервью с коллекционером Б. Фридманом] [Електронний ресурс] / Борис Фридман ; [беседовала Ладимира Артемова] // ARTANDHOUSES : [веб-сайт]. — Електрон. дані. — Режим доступу : <http://art-and-houses.ru/2016/10/17/boris-fridman-pishem-livre-d-artiste-poka-ne-poyavitsya-termin-livredartizm/>. — Назва з екрана. — Дата публікації : 17.10.2016. — Дата перегляду : 03.04.2018.
13. Livre d'artiste [Електронний ресурс] // Википедия : свободная энциклопедия : [веб-сайт]. — Електрон. дані. — Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Livre_d%E2%80%99artiste. — Назва з екрана. — Дата останньої правки : 24.11.2017. — Дата перегляду : 25.03.2018.

References:

1. Ambruaz Vollar [Ambroise Vollard]. (2017, September 1). *Wikipedia*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Амбруаз_Воллар. (In Ukrainian).
2. Brueva, T. A. (2006). *Kniga kak fenomen kultury : filosofskiy aspect* [The book as a phenomenon of culture : the philosophical aspect]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow. (In Russian).
3. Zahorska, K. (Foreword). (2007). *Knyhy M.* [Books by M]. In *Pavlo Makov. Artist Books and Diaries*, (pp. 4–7). Kyiv : Artbuk : Dukh i Litera. (In Ukrainian).
4. Klimova, O. V. (2009). *Istoriya pis'ma* [History of writing]. Yekaterinburg : UGTU-UPI. (In Russian).
5. *Kniga khudozhnika / Livre d'Artiste*. Ispanskaya kollektsiya. Picasso, Dali, Miro, Gris, Tap'es, Klave. Iz sobraniy Georgiya Gensa i Borisa Fridmana [Artist's book / Livre d'Artiste. Spanish collection. Picasso, Dali, Miro, Gris, Tapes, Clave. From the collections of Georgy Gens and Boris Fridman]. (2012). *Gosudarstvennyy muzey izobrazitel'nykh iskusstv im. A. S. Pushkina — The Pushkin State Museum of Fine Arts*. Retrieved from http://www.arts-museum.ru/events/archive/2012/02/livre_dartiste/index.php. (In Russian).
6. Kakhidze, A. & Svirhunenko, K. (Coordinators of project). (2008). *Knyzhkovyi Obid 07/08* [Book Lunch]. Kyiv. (In Ukrainian).
7. Makov, P. (2007). “Avtorski Knyzhky” ta shchodennyky [Artist Books and Diaries]. (K. Zahorska, foreword). Kyiv : Artbook : Dukh i Litera. (In Ukrainian, in English).
8. Pogarskiy, M. (2015, May 8). *Kniga khudozhnika, kak osnova novoy paradigmy kul'tury* [The Artist's book as the basis of a new paradigm of culture]. [www.syg.ma](http://syg.ma/@mikhail-pogarskii/kniga-khudozhnika-kak-osnova-novoi-paradigmy-kultury). Retrieved from <http://syg.ma/@mikhail-pogarskii/kniga-khudozhnika-kak-osnova-novoi-paradigmy-kultury>. (In Russian).
9. Pogarskiy, M. (2010). *Kniga khudozhnika — eto dialog iskusstv : dialog s khudozhnitsey Dorofeyey Fleyss* [The artist's book is a dialogue of the arts : a dialogue with the artist Dorofei Fleiss]. *ACADEMIA*, 5, 120–121. (In Russian).
10. Pogarskiy, M. V. (2014) *Fenomen Knigi Khudozhnika* [The phenomenon of the artist's book]. (2nd ed., corrected and supplemented). Moscow : Izdanie Mezhdunarodnogo Obyedineniya “Kniga Khudozhnika”. (In Ukrainian).
11. Orlova, A. (2014). 3-ya Evropeyskaya mezhdunarodnaya biennale buk-arta v Rossiyskoy gosudarstvennoy biblioteke iskusstv [3rd European Biennale of Book Art in the Russian State Library of Arts]. *Personal site of Mikhail Pogarsky*. Retrieved from <http://www.pogarsky.ru/cgi-bin/foremanel.pl?mod=pages&id=558>. (In Russian).
12. Fridman, B. & Artemova, L. (2016, October 17). *Pishem livre d'artiste, poka ne poyavitsya termin “livredartizm”* [We write the livre d'artiste, until the term “livred'artism”]: interview. *ARTANDHOUSES*. Retrieved from <http://art-and-houses.ru/2016/10/17/boris-fridman-pishem-livre-d-artiste-poka-ne-poyavitsya-termin-livredartizm/>. (In Russian).
13. *Livre d'artiste* [Ambroise Vollard]. (2017, November 24). *Wikipedia*. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Livre_d%E2%80%99artiste. (In Russian).

14.03.2018